

Рай

Мартін Андерсен-Нексе

Новела

Переклад: Ольга Сенюк

I

Просто коло східного спаду вересового пустища, за добрих півмилі від берега, в заглибині гірського плато, лежить чарівний хутір, названий "Раєм". То невеличка квітуча долина, розкішна оаза серед гірських скель, що синіють, куди не глянь. У долині росте збіжжя, буряки, трава, як у кожному сільському господарстві; але вище, по розлогих узбіччях, де високий, схожий на кипариси, ялівець стоїть на сторожі перед прямовисним бескиддям скель, чиясь вправніша за хліборобську рука виплекала все, створене від природи, довела до буяння те, що росло в скелях, і понасаджувала нових рослин.

Усе, що борнгольмська природа зберегла з екзотичного зела, прийнялося тут якнайкраще. Капріфолій не чахне при землі, а пнеться до верхівок старих дерев, обплітаючи їхнє темне гілля ясно-зеленим пагінням і вистромлюючи до сонця свій цвіт. Ожина та дикий плющ стинаються з прямовисними кручами, а серед кам'яних брил полум'яніє шипшина.

Багато всього тут створила сама природа; подекуди в ущелинах розкидано безліч непомітних рослин, що їхніх найближчих родичів можна знайти лиш на південних узбіччях Альп. Дбайлива людська рука доклала й своєї праці, розчистила й викорчувала непотріб і обернула пустку на природний сад з карликовими овочевими деревами на пологіших спадах і рідкісними південними рослинами в ущелинах. Найнижче ростуть смоква, морва й солодцеве дерево; виноград стелить свої грона по камінні, де їх припікає сонце. Вічнозелений японський плющ розкидає своє плямисте листя по кручах.

Усе це не вельми давнє: найвищі дерева ще навіть не повистромлювалися з ущелин. Можна довго блукати по вересовому пустищі й не завважити, що поблизу знаходиться невеличкий рай, а внизу, в містечку, лиш декому відомо, що він узагалі існує.

"Рай" належить тепер старому сивому багатієві з Гірського хутора, розташованого за милю звідси по той бік пустища; він залишив свій хутір найменшому синові, а сам замешкав тут. Він чудово розуміє, що "Рай" на диво гарний хутір, і дбайливо в ньому господарює. Але він ні до чого не доклав тут своїх рук, прийшов на все готове.

Невеличка родюча долина має свою історію виникнення, що своєрідно повторює історію землі.

Напочатку то була ущелина, які дуже часто трапляються в цих околицях, розколина з прямовисними боками, що постала тоді, як Борнгольм формувався з рідкої магми. Але горотвір тут виявився м'якший, податливіший, і сонце, дощ та мороз ще в сиву давнину заходились вирівнювати ущелину. Вони ламали вгорі кам'яне громаддя й

шпурляли його вниз, так що з плином років узбіччя зробилися пологі, забивали шпари між камінням звітраним ґрунтом, а по дну повели струмочок. Потім струмочок став розстеляти обабіч берегів луку; птахи та вітер занесли насіння й понатикували в непролазних узбіччях ожини, терну й диких черешень. З'явився ясен і вподобав собі найкарколомніші місця, обплівся голим корінням навколо великих навислих каменюк — здавалося, що варто сісти пташці, і вони не витримають, скотяться вниз, — і потягся густолистим віттям до ясного неба. Далі приплазували верес та блекота й заселили дно долини; на цьому перший розділ історії "Раю" скінчився. Обійняв він приблизно півмільйона років.

Десь із півсторіччя тому в долині оселилися двоє молодих людей — чоловік і жінка. То були дужі нащадки наймитського роду, що служив хліборобам, відколи історія відзначила виникнення цього суспільного прошарку. Вони прибули з великих хуторів, що розтикані по краях вересового пустища і ненастанно вгризаються в нього; і вони, і їхні пращури віддавали свою снагу на те, щоб обробляти землю для когось.

У молодій парі — Мунка та його дружини — зродилася зухвала думка оселитися тут і не працювати більше на інших. Задля цього вони тяжко гарували й пильно ощадили від самої своєї конфірмації, а потім побралися. Разом вони мали капіталу шістсот далерів[1]. На ті гроші можна було купити невеличкий будиночок з клаптем поля, якого вистачило б, щоб прогодувати корову та двоє свиней, але на більше розігнатися годі було. Вони ж мали снагу й запал до більшого, а що грошей бракувало на щось путнє, то вони взялися до голого каміння.

Правду казати, та долина, що вони собі набачили, не належала нікому. То був переліг, що споконвіку лежав незайманий і нікого не цікавив. Однак господар Гірського хутора раптом здогадався, що долина може належати йому. Звісно, паперів на це він не мав, але вже протягом кількох поколінь його рід пас на ній вівці й збирав верес. Влада вирішила, що такий доказ незгірший за папери, й новосельці купили долину в господаря Гірського хутора за дві тисячі крон. Одну тисячу вони заплатили готівкою, а на другу видали безтермінового заставного листа під землю, зобов'язавшись за відсотки давати щороку по десять бочок вівса. Отже, невеличка долина, де було біля двадцяти тонн ґрунту, тепер належала їм, і, забігаючи наперед, вони назвали її "Раєм". За решту двісті крон вони купили в містечку старий будинок із ґратчастих зв'язнів та спорудили з нього собі житло. Спорудили без сторонньої допомоги; більшість дерева Мунк переніс на своїх плечах.

А тоді обоє завзято стали до роботи. Були вони молоді, жадібні до праці люди, до того ж їх підганяла мрія про щастя; така пара, як вони, скрізь дала б собі раду! Чоловік і в рот не брав горілки, навіть не кутив; сам задум їхній додавав йому вдосталь бадьорості. Вдень Мунк заробляв по хуторах і на будові дороги, а дружина тим часом порпалась у землі; повернувшись увечері додому, він зразу брався їй допомагати. Вони вставали до світ сонця, гарували від темна до темна і в будень, і в неділю, не відаючи втоми. Вони стинали верес на паливо й на покрівлю, викорчувували терен і бур'яни, підкопували й зносили менші уламки скель та обробляли вузькі смуги чистої землі між

довгими кам'яними насипами. Коріняччя, що росло тут тисячоліттями, не швидко перегнивало; але ґрунт, що вже на той час відклався, був родючий. Вони нашкрябували його в шпарах між камінням, сіяли по ньому, і те, що потім збирали, добре винагороджувало їх за працю.

Та робота їхня посувалася поволі — природа тут непокірна, все пустище поставало проти них. Не встигали вони натішитись розчищеним клаптем землі, як первісна природа руйнувала всю їхню працю: дощ і сонце відживлювали насіння й кореневища rozmaїтих зел, що їх вони вважали за остаточно знищених. Доводилось починати наново, і так раз по раз.

Треба також було грошей — купувати знаряддя й добриво, наймати коней: кам'янистий ґрунт поглинав майже весь чоловіків заробіток. Харчувалися вони самим хлібом, але добре чулися на силі; їм світило щасливе прийдешнє. Піт, який вони проливали, зрошував їхню власну землю, а тому й ненастанно поновлював їм снагу, тож працювали вони співаючи. Вся героїчна історія злидаря складається з безупинної боротьби за клаптик ґрунту, — а ця пара почувала себе мало не земельними магнатами. Вони були просто нездоланні й рік у рік невтомно працювали: корчували коріння й по кілька разів перекопували переліг, розлупували кам'яні брили й зносили з поля, орали, товкли груддя, сіяли. Селяни, що з діда-прадіда господарювали на власній землі, жахалися, бачивши, скільки праці може поглинути пустище, майже не міняючись.

Та все ж поступово земля поліпшувалась, і настав день, коли хутір у винагороду за тяжку працю міг їх прогодувати. І то саме вчасно, бо хоч Мункові минуло тільки тридцять п'ять років, надмір снаги в нього от-от мав скінчитися, — він уже не годен був удень ходити на заробітки, а ввечері працювати дома.

Десь на той час дружина народила йому сина. Догляд дитини теж забирав у неї час, але то була не марна робота, колись вона мала оплатитися: Мунки покладали на сина всі свої надії. Хлопчика названо Петером.

Орної землі вони мали десять-дванадцять тонн і тримали на її обробіток двох коней, випасаючи їх у вересових заростях. Якби тепер вони могли додавати до землі вдосталь добрива і своєї праці, то збирали б гарні врожаї. Але, відмовившись від побічних заробітків, вони лишилися й без грошей на добриво, а молодечий запал і впевненість в обох них уже пригасла.

Закрадався сумнів, чи й справді вони такі нездоланні; хоч як неохоче, а проте вони припускали, що снаги до кінця їм може не вистачити, "Будемо краще триматися того, що вже розчистили, — казали вони одне одйому. — І почекаємо, поки підросте хлопець, тоді візьмемося до решти". Вони спізнали на собі грізну міць пустища й перейшли до оборони. І то була мудра постанова, бо сили в них якраз ставало, щоб утримати завойоване.

Так сплигло кілька років без видимої зміни в обох таборах. Пустище принишкло, чатуючи на бодай найменший недогляд з їхнього боку, на якусь невдачу. Вони знали це й завше були наготові, однак бадьорості в них від того не більшало.

Одної зими Мунк, насаджуючись коло кам'яної брили, що її він мав розколоти й потовкти на дрібняк, поранив собі пальця. Дружина припекла його горілкою, зав'язала, і Мунк знову пішов до свого діла. Але рана не гоїлась, і довелося звертатись до лікаря. Цілий рік Мунк працював тільки на півсили, однією рукою, і пустище відразу скористалося цим, щоб нагадати про себе. То тут, то там на дальших грядках почали витикатися з землі верес і папороть, спершу поодинокі, неспіливо, а далі цілими гніздами. Мунк кидався корчувати їх, дружина, залишивши хатню роботу, спішила йому на допомогу; та дарма, вони не годні були встигнути скрізь, і бур'яни знов заволоділи їхнім полем — здавалося, що вони мають по сім життів, а Мунк з дружиною досі здолали тільки двоє, і їх чекала ще довга боротьба. І одного чудового дня вони вирішили занехати найдальші ділянки землі.

Відтоді природа почала перемагати їх: поволі, але певно. Їм довелося віддавати назад своє поле грядку по грядці. Я не буду змальовувати їхнього відступу, хоч знаю про нього чи не краще, як про їхній переможний похід, — та й на ту пору такий наслідок був цілком природний. Невдача зломилася їм, принаймні Мунка; може, в тій праці він більше втрачав, ніж його дружина, в кожному разі, він почав прикладатися до чарки, Часом він опановував себе й кидався на роботу, не шкодуючи сили. Але таке траплялося дедалі рідше.

Від того року, як Мунк занехав останню грядку перед хатою і відмовився від усього, він перестав бути людиною. Він відступав разом зі своєю землею і з поважного, повного надій трудівника зробився ледарем. Усього Мунки прожили там двадцять п'ять років; щоб знову стати пустищем, землі треба було стільки ж часу, скільки вони витратили, щоб зробити з пустища поле, так запекло вони воювали одне з одним. Котитися з гори з усіх поглядів було найважче.

II

Трохи далі за великим лугом, де я пас весною худобу, поки відчиняли містечковий вигін, стояла довга, понура споруда з голими вікнами й багатьма димарями. То був притулок для вбогих. Він здавався ще мізернішим через те, що стояв далеко від будь-якого житла, наче закинутий у кам'янисту пустку.

Там Мунк з родиною мешкав за часів мого дитинства. Син його Петер був уже великий і пішов десь наймитувати, але вони мали ще одного хлопця — "виродка", як прозивав його батько, буди п'яний. Мати відсилала його з дому, і він щодня прибігав на пасовисько й допомагав мені завертати худобу, а я за те ділився з ним своїм сніданком. Пляшку з молоком він відносив додому матері, а в холодну, сльотливу погоду повертав мені її повну гарячої смачної кави.

Звався він Ларсом — одинадцятипалим Ларсом, бо на лівій руці мав шість пальців. Пізніше наука начебто й справді довела, що зайві пальці — ознака виродження; але тоді ми просто-протісінько гадали, що зайвим пальцем Ларса позначено, аби люди остерігалися його. Бо він таки був нечистий на руку і клав під свої вчинки певну моральну основу: ніколи не принижувався до жебрів і вважав, що соромно голодувати такому моторному хлопцеві, поки на світі є ще вдосталь їжі.

Взагалі ж Ларс був хто завгодно, тільки не виродок. Він був загартований хлопець і боронився від тяжких умов життя дужими кулаками. Мати ходила ним тоді, як усе господарство їхнє завалилося, тож перші удари він дістав, ще не з'явившись на світ. Він витримав їх, а як тільки навчився лазити, виробив свої власні правила поведінки. Малим він завше намагався зникати, коли в фарватері показувався батько; але на той час, як я з ним спізнався, у нього вистачало вже відваги не тікати й перебирати на себе штурхани, призначені матері. Він часто ходив із синцями від батькових важких, як оливо, кулаків.

Ларс був дужий, і не тільки фізично: навколишнє свавілля допомогло йому розвинути в собі своєрідне непохитне почуття справедливості. Він часто роздавав дерев'яним шкарбаном копняки, але завше за діло. Сам себе годуючи якимись злиденними крихтами, Ларс виріс здоровим хлопцем, дарма що мав здитинілу матір і п'яницю батька; я вбачаю в цьому доказ невичерпної ласки життя.

Матір він захищав просто тому, що вона була квола, а взагалі не вельми шанував її. На той час вона зовсім пустилася берега, наважилась до ласощів і завше смоктала щось солодке. Мабуть, то були останні жалюгідні спроби підсолодити своє життя. Злидарі дивляться на речі не історично, а обмежуються тим, що знаходять причину людським вадам: мовляв, надто припекло когось життя. Але вони також щедрі на поблажливість: треба миритися з тим, що є, і втішати себе, що могло бути ще гірше.

Мункове минуле знали тільки селяни, що мешкали недалеко пустища, а в містечку всі вважали його за гіркого п'яницю, дужого ледаря, що тільки любить вихвалитися, полишивши громаді дбати про свою родину й про себе самого. Люди з містечка ніколи не навідувались на вересове пустище, але ми, хлопчаки, бували там і, лазячи поміж круч, бачили підупалий будинок, що правив тепер захистком пастухам, і вражено дивилися на смуги поля й рівні насипи, які чітко проступали з-під вересу, немов тіло з-під простирадла, однак не знали, що все те мало означати. Долина й далі належала Мункові, бо ніхто не здогадався її відібрати, і коли він був не зовсім п'яний, то хвалився нею. Часом, бувало, він зникав з містечка на кілька днів: порпався на своєму занедбаному полі, що й досі його вабило. Повертався він звідти завше в піднесенні.

Ми з Ларсом щиро приятелювали, як тільки можна приятелювати в десять-дванадцять років. Він переважав мене силою й досвідом; я захоплювався ним, а обидва ми захоплювалися його старшим братом. Петер наймитував десь за півмилі на південь, і я ніколи його не бачив, але чув, начебто він щовечора виганяв старого Валентина, господаря сусідньої садиби, в поле, а сам ночував з його молодого дружиною. Старий Валентин цілу ніч ходив навколо своєї хати й націлювавсь у вікна з наладованої рушниці. Той роман мені здавався страшенно цікавим, і мені кортіло побачити його героя.

Якось Ларс повідомив, що брат має прийти ввечері додому. Я школи не був у них, до притулку для вбогих не вельми квапляться в гості. Але цього разу не міг витримати. Тільки-но загнавши худобу до стайні, я побіг до Ларса, навіть не з'ївши каші з молоком, що Належала мені на вечерю. Житло їхнє було страшенно вбоге; Ларс готував собі

щось на плиті, а його мати сиділа на скриньці з торфом, слідувала за сином байдужим оком і смоктала льодяника. Кохтина спереду в неї була розіпнута, і я здивовано побачив, що ласощі свої вона ховає в пазусі. Цукерки розтанули від теплого тіла, і, коли вона рухалася, мені видно було, як вони липнуть до її шкіри й до кохти. Щоразу, як знадвору чути було якийсь шурхіт, вона здригалася й починала говорити про свого чоловіка, глушливо й зненависно водночас.

Слава богу, що це ти, — мовила вона, коли зайшов старший син. — Ти так гупаєш, що перелякав мене до смерті.

Петер жваво поминув кухню, ступив до кімнати й шпурнув на стіл згорток білизни.

— От вам робота, мамо, — задерикувато сказав він. — А гроші будуть як рак свисне.

— Авжеж, ти добра душа, — гірко озвалася мати, — свій бруд ти справно приносиш додому, а чогось іншого від тебе не побачиш.

Петер засміявся.

— Нате ось, хай вам чорт! — сказав вія і кинув на стіл крону. — Більше нема жадного ере.

— Ти ж побудеш у нас трохи? — спитала мати, бачивши, що він не сідає. — Хоч доки батько ляже спати. Останнім часом він дуже бешкетує.

— Ніколи, мамо, об одинадцятій я повинен бути вдома.

— У молоді Валентинові жінки, га?

Петер засміявся:

— Спитайте в неї, то й знатимете.

— Уже що я знаю, те знаю! Але ти постерігся б його рушниць, не гаразд заводитися з ревливими чоловіками, а надто як вони ще й старі.

Мені здалося, що, застерігаючи сина, вона мовби пишалася ним.

Петер нічого не відповів; стояв і тільки загадково всміхався.

— Ну, буду йти, — врешті сказав він і взяв шапку.

Він був дужий, товстолиций, рум'яний, із невеличким носиком, кирпатим, як у дитини, — аж світилися маленькі круглі ніздрі. З нього так і перло самовдоволення.

— Авжеж, тобі треба поспішатися, — уїдливо озвалася мати. — Батько як не видно з'явиться на поріг, а він обіцяв порахуватися з тобою як слід.

— Невже? — протягло мовив Петер. — Зрештою, я теж винен йому не одну прочуханку ще з дитинства.

Він завагався, чи йти йому, чи лишитися.

— Я б тобі радила ще трохи почекати з своїм боргом, щоб часом він не подвоївся. З батьком тобі годі міряться силою, хоч як він п'є та бешкетує. А про тебе він уже не раз питався. Отож не раджу тобі навертатися йому на очі.

— Он як? — сказав Петер і рішуче сів. — Ні, годі, минулися ті часи, коли я терпів його прочуханку. А може б, ви запарили нам кави, мамо?

Ми, хлопчаки, побігли до містечка по хліб.

Як ми вже пили каву, до кімнати непевною ходою ввійшов Мунк. Дружина хотіла

швиденько прибрати посуд, але Петер не дав їй підвестися.

— Ага, ви собі сидите й розкошуєте, а хтось нехай робить на вас, — сказав Мунк, нахилившись над столом. — Що, мовчите, га? — Він обвів усіх очима, завважив раптом дружину й важко опустил кулак їй на плече.

Жінка аж зігнулася під його ударом.

— А може, краще мене? — мовив Петер і рвучко шарпонував батька до себе.

Старий хвильку безмовно дивився на сина, тоді люто напав на нього. Але не тримався твердо на ногах; Петер умент звалив його додолу і всівся верхи.

Ми троє, налякані бійкою, сховалися за столом. Батько й син, великі, незграбні, сказано товкли один одного й сопли на підлозі.

Двічі старий пробував скинути з себе сина, потім з серцем заплакав.

— Отак-о, тепер просіться, — мовив Петер.

Та батько не слухав його.

— І на якого дідька я впився, свиня така! — нарікав він і товкся головою об мостину. — А то б я скрутив тебе вдвоє, щеня!

— Атож, нахвалятися ви мастак, — глузливо сказав Петер. — Але зараз ви своє дістанете, та ще й з відсотками!

— Так, так, дай йому добре! — озвалася й мати, підходячи ближче. — Хоч і зовсім убий його, я не пошкодую. Чуєш? Це Господь бог тобі відплачує! Синоку виріс — той, що ти колись ним так тішився! — Вона штовхнула чоловіка ногою.

— Порахуємось іншим разом, — процідив крізь зуби Мунк. — Легко тобі з п'яним воювати. Відкладімо надалі, а як ні, то ти мені не син.

— Ага, хочете відкрутитися від того, що вам належиться?

— Ну що ж, бий, коли хочеш, я не боронитимусь. Я піду помірятися з тобою силою, куди ти скажеш, тільки не тепер. І надав мені нечистий пришелепатися сюди і змарнувати всю свою міць! — Він у розпачі товкся далі головою.

Петер хвилину повагався, тоді відпустив батька й підвівся.

— Гаразд, нехай уже, але не забудьте, що прочуханка за мною. — Він глузливо засміявся й підтягнув штани. Батько трохи постояв, удаючи, немов збирається напасти на сина, тоді рвучко обернувся й пішов спати.

Цілий тиждень по тому ми з Ларсом хвилювалися: знали, що буде бійка, і боялися прогавити її. Ми не були сентиментальні і з цілого серця бажали старому доброї прочуханки, проте не мали певності, що він її дістане, бо хоч як Мунк розтринькував свою силу, а й досі ще був дужий. І він готувався до змагання, наче йшлося про його життя, — навіть пити перестав, мовчки вечеряв і зразу йшов спати.

У неділю вранці, коли ми з Ларсом гралися на вигоні, прибігла його мати.

— Він он там! — крикнула вона, показуючи в поле. — Гайда, я догляну худобу. Тільки мерщій, може, Петерові треба буде допомоги!

Ми налягли на ноги, та все одно бійки вже не застали. Коли ми, пробігши з півмилі, звернули з путівця навпростець через поле до хутірського гайка, то зустріли старого Мунка. Він ледве плентав, зігнувшись навпіл, стогнучи й тримаючись рукою за крижі.

Ми шаснули за окіп, однак то було зайве, бо старий ішов, як сновида, нічого не чув і не бачив.

Бійка відбулася на галявині в гайку. Трава там була геть витолочена, кущі виламані, верхівки молодих дерев звисали донизу й не могли вже вирівнятися, на них видніла кров. Кругом валялися тріски з розмачулених дрючків, — обидва вживали їх замість зброї.

Петер саме вмивався, коли ми, захекані, влетіли до хати для наймитів.

— Ну що, здибали старого? — спитав він. — Ішов на двох? Я казав, що віднесу його, та він волів сам іти. Ще твердий горішок.

Петер показав нам свої руки й плечі, всі в кривавих саднах; обличчя йому спухло і химерно кривилося, як він пробував усміхнутися, занурюючи його у воду.

— А тепер гайда звідси, бо мені треба йти, — сказав він нам.

— Він піде до Валентинової молодії жінки, — гордо пояснив мені Ларс, коли ми верталися назад.

Обидва ми визнавали, що Петер — хлопець хоч куди.

Невдовзі Ларса забрано з дому: громада прилаштувала його в одного хуторянина аж за вересовим пустищем.

III

Знову ми зустрілися вже буди челядниками в головному місті острова. На дозвіллі всі челядники збиралися де-небудь розважитися, немов пташки в зграю. Чого тільки ми не робили, зійшовшись, тішилися, як могли, чемним товариством, звісно, нас годі було назвати.

Одинадцятипалый Ларс, що вчився на коваля, був у нас за ватажка. Тінь, що затьмарила хлопцеві дитинство, вірно товаришила йому й далі, — всі знали, що він прийшов з притулку для вбогих. Це, звичайно, невелика шана, але він надолужував ваду свого походження особистими якостями і завоював собі загальну повагу й першенство серед хлопців частково завдяки своїм невблаганним, твердим кулакам, а частково тому, що на такі витівки, як він, ніхто більше не міг зважитись. У ньому текла кров стародавніх вождів, він завше був перший.

Улітку нашим збірним пунктом був майдан перед гаванню або пляж коло південних пагорбів, а взимку — театр. Ми, немов щури, набивалися в темну комору, де виступала міська трупа, — під поміст, на горище, всюди. Ми знали кожну дірку в темних льохах, залазили в старих садків у вікна до підвалів і вигулькували нагору через люки й суфлерську будку. Не було жадної вистави, яку б ми не подивилися безкоштовно. Коли часом контроль підсилювали, ми з такої скрути скидалися по два ере й купували один квиток на галерію. Одинадцятипалый Ларс брав той квиток і поважно простував у головні двері в супроводі півсотні заздрісних очей. Він свято присягався відщипнути запасні двері — і відщипав попри всі перешкоди. Ні на кого з нас не можна було твердо покластися, проте Ларс мав славу найбільшого шибайголови в нашому товаристві, до того ж людини честі.

Приїжджі трупи часом були дуже прискіпливі, тоді нам доводилося пропускати

першу дію. Але в антракті, коли простоволосі городяни виходили покурити і безцеремонно скуповували поближні мури, ми ховали шапки під куртки і теж сміливо заходили разом з ними, докінчуючи на ходу свій туалет, так само як і вони.

Якось узимку містечко до підвалин сколихнула чутка про те, ніби феноменальне явище природи — магнетизер з таємничим хистом — ушанує острів своїми відвідинами і дасть у міському театрі три вистави. Про це сповіщав герольд, ходячи з барабаном по вулицях, і поналіплювані на кожному розі оголошення, а газети водно кричали про світову знакомитість. Їм легко було підбирати гучні слова: магнетизер їхав зі столиці, де вся преса підносила його до хмар.

Цього разу всі наші хитрощі виявилися зайві. Перше, що зробив магнетизер, — це зайшов у стосунки з кількома найзаповзятливішими театральними зайцями, і в неділю вранці всі ми, десь із двадцяті чи тридцяті, зібралися в театрі. Вперше в житті ми мали самі виступати на кону і врочисто провадили генеральну пробу. Магнетизер умів дати раду з хлопчачками. Вивчивши з нами ролі, гладкий бородань виголосив наостанці нам невеличку проповідь: нагадав про чесноти правдивого хлопця — бути спритним і тримати язика на припоні. Цього він міг нам і не казати, кожен і так готовий був виконати свій обов'язок.

Усі ми отримали по квиткові і мали розпорошитися серед глядачів; коли їх викликатимуть на кін, нам — звісно, цілком випадково — належало опинитися серед них. Ото було свято для кожного шибеника — пошити в дурні ціле місто!

Удень просто з церкви люди посунули до театру, а другий показ таємничого мистецтва був призначений на восьму годину вечора. Зала була повна-повнісінька, знакомитість найперше звернулася до глядачів з промовою, пояснила, в чому полягає його незвичайний хист, навела приклади своєї феноменальності. Часом він просто не зважається думати — боїться, мовляв, щоб знавкола не зробили так, як йому роїться в голові, й не занапастили себе. Наприклад, якось у Гібралтарі він давав велику виставу на набережній, де були присутні багато значних осіб, і серед них син одного індійського раджі. Поки магнетизер морочився з медіумами, йому шибнула божевільна думка: "А що, якби вони пострибали у воду?" Він зараз-таки відігнав ту безглузду гадку, проте індієць уже встиг перебігти набережну й скочити в море. Потім приголомшені глядачі довідалися, що приблизно дві третини присутніх улягають магнетизмові — здебільшого чоловіки, бо з жінками тут, як і всюди, важко впоратися. Знову ж таки — серед чоловіків найподатніші підлітки.

Магнетизер кілька разів повільно змахнув руками, наче хотів погамувати в собі всевладні сили, і почав запрошувати всіх, хто бажає, на кін:

— Вам нема чого боятися! Анітрохи!

Від переднього ряду стільців до рампи прокладено місток. Кілька наших зайців вибираються містком на кін, за ними совбаниться вайлуватий Стрем-водолаз, що не боїться ані бога ані чорта, і, нарешті, Кнуд — довготелесий крамар, улюбленець цілого міста. Де є він, туди можна піти й іншим, і невдовзі кін уже повний люду. Можна починати виставу.

Кожний з нас дістав чорне кружало, в яке вправлено посередині алмаз, що ним ріжуть скло; ми маємо сидіти й дивитися на нього, аж поки нас здолає гіпнотичний сон. Штукар зосереджено походить по кону й перевіряє наслідки, відсилаючи непридатних медіумів, — за таємничий критерій править легеньке покліпування повік. Скоро на кону залишається тільки його виборна гвардія, і розвага починається!

Один хлопець позіхає і — о диво! — не може стулити рота, аж поки великий чарівник торкається своїм магічним пальцем його щелепи. Другому доводиться сидіти з висолопленим язиком, третій удає, що заснув і ось-ось упаде з стільця. Глядачі раді-радісінкі. Тоді магнетизер береться до найбільшого й найдужчого хлопця. Це Ларс: він лягає потилицею на один стілець, а п'ятами на другий. Магнетизер сідає йому на живіт. Глядачі затамовують віддих.

— Він не може зігнути! Хіба що переломиться! — каже магнетизер і злякано схоплюється з Ларса, бо в хлопцевому тілі щось лускає, і центр ваги його починає осідати.

Врешті нам починає набридати така одноманітність, можна ж бо зробити все цікавіше. Один із тих, що сплять, починає хропти, а ми, решта, йому вторуємо, аж гай гуде, хоч у гіпнотичному сні такого й не чувано. Магнетизер на хвилику бентежиться, потім рішуче приєднується до гри, бо іншої ради не бачить. Він бігає від одного до другого, і тільки-но помітить, що котрийсь хоче вступити якусь штуку, відразу опиняється коло нього, вдаючи, що все те відповідає його потаємним задумам. Так він гасає по кону і грає на нас, двадцятьох чи тридцятьох шибениках, мов на клавішах, але потихеньку лається і всяко нам погрожує, аж нарешті нас посідає спокійний гіпнотичний сон.

— Ось мій тріумф! — знеможено звертається маг до глядачів і витирає з чола піт. — Прощу вас завважити, як то тяжко, навіть коли маєш незвичайну волю, втримати одночасно тридцять медіумів у різному стані гіпнозу.

Раптом він накидається на мене.

— У тебе горить чуб, гаси швидше, хлопче! — гукає він.

І я хапаюся за голову з добре вдаваним страхом. Глядачі регочуть.

— А тепер загорілася куртка! — знову кричить він. — Скидай її!

Але тут він дав маху: ми, челядники, не носили під курткою сорочки, навіть у неділю.

— Не можу скинути! — з серцем буркаю я.

— Агов, прокинься! — реве магнетизер і дме мені в обличчя, аж мене пересмикує з неприємного почуття.

Він підбігає до іншого хлопця і дає йому картоплину:

— На яблуко, їж!

Хлопець зиркає на сиру картоплину і врешті каже:

— Не буду їсти з лушиною.

— Ага, ти, бачу, панського роду! — мовить штукар і простягає йому ножика.

Глядачі регочуть і дивуються: хлопець-бо справді нешлюбний син якогось

копенгагенського пана, що спровадив його в наші краї.

Одинадцятипалого Ларса вибрано на кінцевий номер програми, і він дає себе ще раз загіпнотизувати.

— Тепер можна розпороти його, вийняти кишки і знову зашити, а він навіть не завважить нічого. Тільки за це карають, — каже магнетизер. — Тому обмежимося тим, що встромимо йому в тіло шпильку. Може, хто з шановних городян хоче зробити цю спробу?

Глядачі виштовхують одного поважного добродія. Він потішений такою довірою, а все ж вагається.

— Застромляйте, де більше м'яса, хлопець нічогісінько не відчуже! — запевняє магнетизер.

Ларсові повіки ледь тремтять, проте обличчя нітрохи не міняється: його стільки бито, що він уже загартований, а як лежатиме тихо, то заробить крону, тимчасом як решта всі з нашого товариства терплять просто задля честі.

Номер чудово вдався — шпилька ввігналася в тіло по саму головку!

Змалювавши кількома словами, які незвичайні дива чекають їх на вечірній виставі, великий чарівник попрощався з глядачами.

Після вистави всі ми, виконавці ролей, зібралися за лаштунками, щоб отримати інструкції на вечір. Магнетизер заявив, що збирається показати ту саму програму.

— Ви все чудово робили, — похвалив він. — А тепер ідіть додому й добре попоїжте, щоб вам не бурчало в животі під час вистави.

Ларс очікував, він хотів одержати свою крону, але знакомитість дуже поспішала.

— Дістанеш увечері, — сказав він і витурих хлопця за двері.

Догнавши нас, Ларс заявив:

— Він шахрай шахраєм! Не розумію, невже вам і далі хочеться йому помагати? Мене він принаймні більше не побачить.

А проте Ларс прийшов увечері, тільки обличчя його не віщувало нічого доброго.

— Ну то як, одержу я свою крону чи ні? — найперше спитав він.

— Потім, хлопче, потім! — відповів магнетизер, нервово перебігаючи з місця на місце.

Вечірня вистава почалася точнісінько так, як і вдень. Ми, хлопчаки, вдруге дістали нагоду побачити, яка безмежна людська дурість та як легко нею можна скористатися, і горіли бажанням ще раз пошити в дурні наших тиранів — міське панство.

Але нічого з того не вийшло: магнетизер допустився величезної помилки, забувши про несплачену крону. Він підійшов до Ларса. Той сидів і дивився на своє кружало з якимось чудним виразом, таким, що не можна було впізнати, чи він загіпнотизований, чи напружено міркує про щось. Коли магнетизер задер йому голову й торкнувся підборіддя, Ларс миттю роззявив рота й висолопив язика, але все те якось зловтішно, міна в нього була яка завгодно, тільки не сонна. Магнетизер спантеличено глянув на нього і з поспіху хотів запхати йому назад язика, та виявилось, що то завдання понад його магічну силу. Він пробував знову й знову, сичав крізь зуби, погрожуючи Ларсові,

почервонів з люті, та все дарма, Ларс так само сидів і показував глядачам язика, а обличчя його дедалі розпливалося в зухвалій посмішці.

Глядачі реготали й перемовлялися, годі й думати було звернути їхню увагу на інші дива. Магнетизер спробував урятувати становище коротеньким поясненням: мовляв, часом можна так загіпнотизувати людину, що потім і сам її не збудиш. Пояснення наче скидалося на правду, але що було, те було: хлопець і далі сидів з безглуздою міною, а ми всі, забувши, що нас загіпнотизовано, дивились на нього й також сміялися.

Магнетизер, мабуть, збагнув, що остаточно провалився, тому швидко оголосив про кінець вистави і зник за лаштунками. Поспішаючи, він забув нас збудити, але тепер уже, либонь, і не було такої потреби. Єдине, що глядачі могли ще побачити, — це того самого одинадцятипалого Ларса, що кривився з кону.

Місто ґрунтовно готувалося до наступної вистави, але дарма: феноменальна сила природи вичерпалася так швидко, що магнетизер не дочекався ранку, а втік на пароплаві того ж таки вечора. Більше його в нас не бачили.

То була чи не найзухваліша Ларсова витівка, та й узагалі з ним не варто було заїдатися: там, де, на його думку, порушувано право й справедливість, він не давав себе скривдити. Сам він ніколи не відступався від свого слова і належав до тих людей, які, розлютившись, можуть спалити ціле місто за те, що якийсь один городянин зламав свою обіцянку. На таке завше здатні ті, хто змалку спізнав багато лиха.

До роботи Ларс був не дуже беручкий, його завше щось відривало від неї, і він часто приходив і намовляв мене пуститися в мандри. Звичайно мені вдавалося відраяти його, та все ж інколи він щезав на кілька день. А повертаючись, покійно терпів від майстра належну прочуханку.

IV

Хоч як ми приятелювали з Ларсом, а я, щиро казати, не згадував його цілими роками. В житті ми ненастанно здибаємося з новими людьми й новими долями, і вони затіняють давніх, аж поки ті, непомітно відійшовши на задній план, зовсім зникають за обрієм.

А все ж, коли нам було десь років по двадцять два, я одного пізнього вечора наштовхнувся на Ларса в районі Бредгаде: він вовтузився з відмикачкою біля вітрини якоїсь крамниці.

— Хвалити бога, що це ти, а не хтось інший, — сказав він. — Що поробляєш?

— Учуся, — відповів я, вражений його спокоєм.

— Воно й видно, — мовив він, оглядаючи мій костюм. — А я, бачиш, розподіляю власність на практиці.

Він пішов зі мною, хоч я й не вельми бажав того. — Слухай, — сказав він, коли ми сиділи в моїй кімнатці, — ти не дуже будеш проти, якщо я часом заглядатиму до тебе? Ти б мені розказав, що пишеться в книжках, і, може б, я тобі чимось став у пригоді. Я ж бо ніколи нічого не вчився.

Я не був у захваті від його пропозиції, але й не міг просто сказати, щоб він не приходив. Ларс навідувався таки частенько, і скоро я став тішитися з його відвідин і

нудьгував, як він не з'являвся, — очевидно, через своє ремесло. Великої науки від мене він не дістав. Я поклав собі будь-що завернути Ларса з його сумнівної життєвої дороги, однак він і тепер був дужчий за мене, тож сталося навпаки: він впливав на мої думки про суспільний лад.

Він багато міркував про такі речі, і то цілком самостійно — до чого я ще не дійшов, — і вже через саме це переважав мене. Коли він поблажливо говорив про те пекло, що його спізнав удома, і знімав провину з своїх батьків, я ніби добачав у його словах якесь нове вчення. Тепер він розумів і їхню боротьбу, і їхню по разку — зумів же додуматися до такого! — і жартома казав, що як йому пощастить залагодити одне вигідне дільце, він вернеться додому й візьметься обробляти "Рай".

— Тоді старі знову стануть хліборобами і будуть мати власну садибу, — казав він. — Атож, якби їм тоді повелось, то я був би син хуторян, і все б склалося інакше.

З його тону знати було, що він часто вертається до тієї думки.

Він був добрий, щирий хлопець і зразу помічав чужу біду; часом мені важко було відмовлятися від його допомоги. Щоправда, гроші нічим не тхнуть, та й коли б вони вміли говорити, то одна десятикровова кредитка навряд чи розповіла б іншій що-небудь нове. Але я з багатьох причин волів сам собі давати раду і нічого в нього не брав, крім єдиного разу.

Я придбав собі на виплату один великий і дорогий, але вкрай необхідний довідник, а як не зміг вчасно сплатити внесок, книгар прийшов і відібрав його в мене.

— Слухай, це ж чорт батька зна що, — сказав увечері Ларс, дивлячись на мою порожню полицю. — Я, правда, не дуже розуміюся на науці, а все ж тямлю, що без книжок учитися не можна. А що ти норовистий хлопець, то краще я мовчатиму і робитиму, як сам знаю.

Другого дня він приволік мені довідника, та ще й той самий примірник. Я взяв книжку, бо вона мені була дуже потрібна до роботи, але й донині не знаю, чи Ларс її викупив, чи добув "легшим" способом.

Зрештою, його ремесло годі було назвати легким. У мене склалося враження, що йому ледь ставало грошей на сяке-таке життя, хоч він, мабуть, був дуже спритний, бо ніколи не мав поважних перепон у своїй роботі. Помагала йому найбільше його спокійна вдача, але трохи й приятелювання зі мною. Хоч морально він і переважав мене, проте Я немало вплинув на його зовнішній вигляд. Він став краще одягатися, стежив за своєю мовою і манерами. В його постаті й поведінці з'явилася шляхетна простота, що відвертала від нього всяку підозру. Я навіть переконав його завести собі візитні картки: посполитий розум його ніяк не міг дотямити, яку він матиме з того користь.

А втім, через них він і попався, саме тоді, як залагоджував те дільце, що мало забезпечити йому прийдешнє.

Якось уночі він уловився до вексельної фірми й поживився там кількома тисячами крон. Я прочитав про це другого дня в газетах: злодій лишив свою візитну картку з прізвищем Ларса Мунка. До вечора його й спіймали. Певне ж, Ларс не навмисне лишив

свою картку на місці злочину, як жартома писали газети, а загубив її. Він попався на єдиному, що засвоїв від мене як звичай буржуазного прошарку, і це навело мене на певні роздуми.

Сам він ні на кого не мав жалю. Після майже дворічного перебування у виправній в'язниці він прийшов до мене дуже змінений. Ув'язнення позначилося на ньому, — я рідко бачив обличчя, на якому життя лишило б такі глибокі карби. Чуб йому теж геть висипався.

— Це від думок, — пожартував він.

— Що ж ти тепер гадаєш робити? Виїдеш кудись? — спитав я під час нашої розмови.

— Ні, вернуся додому. Там же я маю шмат землі, зарослої вересом, з яким старі не змогли впоратися. Я хочу довести її до ладу, — хоч якась буде з мене користь. Я навіть задля цього вчився садівництва у в'язниці,

Мабуть, поступово цей план став йому за мету життя. І Ларс досяг її без жадної допомоги, тільки власними руками, не огинаючись від роботи і вже не думаючи про мандри. Досяг за тих самих умов, за яких старі його зазнали краху. Так воно ведеться в житті, без цього не було б правдивої перемоги.

За п'ятнадцять років Ларс обробив до кінця свою землю, працював день і ніч, не покладаючи рук, витримав усе, всупереч різним теоріям про виродження, і перетворив хутірець на райський сад. Які муки й нестатки довелося йому витримати, Ларс ніколи не згадував. Він спізнав усе те, що й його батьки, з тією тільки різницею, що він таки переміг. Зрештою, старі померли, не дочекавшись його цілковитої перемоги, і "Рай" став тепер лишень його метою.

Щоразу, навідуючи рідні місця на узбережжі, я заглядаю на той хутірець, чудовий пам'ятник перемоги, яку поки що тільки й може досягти Пер Голодранець. Одинадцятипалого Ларса вже немає живого, і сталося з ним ось що. Коли господар Гірського хутора побачив, що "Рай" обертається в квітучу садибу, він згадав, що протягом багатьох років за нього не сплачувано процентів. А що гроші годі було стягти, то він наклав руку на саму садибу. Як Ларса прийшли виселяти, він випередив їх і повісився.

Це єдина тінь, що падає на "Рай". Може, комусь і ввижається вішальник, але старий, сивий господар Гірського хутора, що перебрався сюди, лишивши на своїй землі сина, нічого не помічає. Він дбайливо все доглядає, гордо показує хутір кожному, хто тільки хоче, оповідаючи на додачу його історію. Але, захопившись, він починає трохи плутати, йому чимдалі дужче здається, що то він сам довів хутір до пуття.

У загальних рисах Ларсова доля схожа на долю його батька. В житті їм не повелось, і то з їхньої ж таки вини, як завше кажуть про злидарів. Багато ж бо хто вважає, що вони самі винні, як життя їхнє піде шкереберть. Насправді ж злидар ніколи не копає собі ями, завше за нього подбають обставини. І знову ж таки, поганих якостей злидаря ніхто ще до пуття не знає.

Примітки:

[1] Д а л е р — давня данська монета, що дорівнює приблизно двом кронам.